Från Flandern till Lotorp

En historisk tillbakablick av Lotorps Bruk och familjen de Flon och dess ättlingar

(släktforskat och sammanställt av Bo Lindén © 2016)

"En gång skall du vara en av dem som levat för länge sedan"
Pär Lagerkvist

Inledning och bakgrund

Bland de forna järnbruken inom Risinge socken och Östgöta bergslag intar Lotorp främsta rummet. Dess läge i en naturskön trakt, i en ådal, omgiven av vackra skogshöjder och genomflutet av den slingrande Lotorpsån, som via Butbro avvattnar flera sjöars vattenflöden ut till sjön Glan, har lockat till industriella anläggningar

Genom min släktforskning kan man konstatera följande:

Mina barnbarn; Carl-Hugo och Marie Antoinette Lindén är XI generationen i rakt nedstigande led till grundaren av Lotorps bruk; Gilius de Flon född omkring 1600 i Liége, Belgien. Han var son till Jean Constant de Flon född omkring 1570 i Bourdeaux, Frankrike och Maria de Besche född omkring 1575 i Liége, Belgien, död efter 1644 i Norrköping. Någon notis om hans födelse har jag inte funnit. Gilius kom troligen till Sverige som ung tillsammans med sin mor och två syskon.

Vem var då Gilius de Flon som satsade all sin kraft på att anlägga ett bruk nära Finspång i en vattenled, där Börsjö bruk fanns. Mäster Gilius bodde på Grostorp från 1627 och nämns i ett kontrakt över anställda hos Louis De Geer med yrkestiteln "formuer" (formare). Mäster Gilius var alltså genom släktskap och eget arbete nära knuten till järnhanteringen i och omkring Finspång. Det är därför naturligt för honom att ta kontakt med bönderna i Lotorps by och av dem arrendera strömmen nedanför byn. Gilius levde från 1637 till 1669 i Lotorp, Risinge socken. Borgared i Norrköping 1637-12-18 i Norrköpings Rådhus. Död i Lotorp 1669, begravd 1669-06-09 i mittgången i Risinge kyrka enligt begravningslängd. Titel: Brukspatron, kanongjutare och formare.

I strömmen mellan Ormlången och Gron fanns sedan länge vid de övre fallen både sågkvarn och mjölkvarn och i arrendekontraktet sägs att böndernas kvarnanläggningar inte skall få lida någon skada genom de vattenregleringar som fordrades för en hammare.

Gilius satsade all sin kraft på att anlägga ett nytt bruk, byggnationen kommer igång 1635 och snart dunkar hammaren fram de första stängerna, men som framgår av Bergmästarrelationen och tingsprotokollen avbröts verksamheten dramatiskt genom vådeld 1636 och genom mordbrand 1638. Gillis de Flon gav emellertid inte upp utan började omedelbart återuppbyggnaden och på en karta från 1650 kan man se att hammaren på nytt står där. Något större antal anställda hade icke bruket. Hammaren drevs av en hammarsmed med dräng och hyttan förmodligen av bergsmän i orten.

I ett tidigt Bergstingsprotokoll från den 11 juni 1660 nämns: För Lotorps hammare är Arwid Andersson mästare, Mons Olsson och Anders Olofsson drängar. I samma protokoll avbildas också troligen Lotorps bruk äldsta järnstämpel.

"Lotorps hammar är belägen på Lotorps Skattehemmans ägor uti Finsponga län och Risinge socken 2 ¾ mil ifrån Norrköping utom Bergslaget, utmed vägen mellan Finspong och Vingåker, bestående av 2ne härdar. Denne hammar har blivit uppbyggd år 1635 av Sal. Gillis Johansson De Flon, efter Contraktet med Skattejordäganrne av den 14 september 1635 som sedermera konfirmerats är den 12 juni 1669, men blev året därefter 1636 av vådeld uppbränd, jämväl åter sedermera, så att hammaren för den orsaken skull ej blev skattlagd, förrän år 1651, vilken de efter föregången laga värdering erhöll högvälborne Herr de Flon i sin livstid possiderade".

I den tidigare citerade Bergmästarrelationen ges också upplysningar om de villkor ägarna till bruket hade att följa:

"...År 1690 den 9 december har Kongl. BergsCollegium till underdånigst följe av Kongl. M:ts allernådigast befallning av den 18 maj 1689 i anledning av den uti Bergslagen hållne Commission utfärdat dess nådigaste Resolution om Lotorps Bruks bestående med de villkor; 1mo att till dess drivande inga kol köpes ur Bergslagen utan i Risinge, Regna och Skedevi socknar...."

Efter en 50-årig uppbyggnadsperiod fanns alltså vid Lotorp i slutet av 1600-talet både hammare och masugn och kanske planer på att liksom vid Börsjö starta manufaktursmide. De planerna skulle inte realiseras förrän 1719.

Här var liv och rörelse. Föga hade väl de båda skattebönderna Anders och Olof i Loretorps by anat att så de arrenderade ut strömmen till Mäster Gillis. Nu vid sekelskiftet 1700 har man uppe i Lotorps by vant sig vid dånet från stångjärnshammaren, vant sig vid att se sotiga smeder bära stänger till järnboden, vant sig vid att se gnistor från masugnen mot natthimlen, men ändå, kanske fanns en motsättning mellan järnets män som bodde på östra sidan av strömmen och bönderna på den västra?

Att Gillis De Flon underhöll ett intimt samarbete med de Geers industrier i Östergötland, kan icke förvåna. I Finemans rapporter till Louis de Geer talas då och då om leveranser av järn från Lotorp och sändning av salt och andra förnödenheter från Norrköping till de Flons behov. På hösten 1645 stod Gillis i skuld till "koncernledningen" i De Geers "Stenhus" med 688:22 d. Hans kusin Carl de Besche verkade som platschef för De Geers östgötska anläggningar.

Sammanfattning av Lotorp Bruks historia.

Lotorps Bruk grundades alltså år 1635 av vallonen, Gillis De Flon. Det bestod till en början av en hammare och en härd, men utökades snart till två härdar. Produktionen vid bruket var då endast stångjärn. Den 22 november 1662 fick De Flon och några i orten bosatta bergsmän tillstånd att anlägga en masugn för smältning av den närbelägna Flasbjörkegruvans malm.

Efter Gilius de Flons d.ä. död övertogs 1669 bruket av hans son, hammarpatron Gilius de Flon d.y. (1637-1688) gift med Anna de Frumeire (1645-1799). Bruket blev skattebelagt 1651. Hon i sin tur sålde sterbhuset, (bruket) 9 mars 1699; en hammare, en masugn, en mjöl- och en sågkvarn samt 1/8 mantal Lotorp och 1 mantal Grostorp till sin son Johan (Jean) de Flon (1668-1732), efter att han utlöst sina syskon. Han hade blivit adlad 1674 med namnet Adlerkrona.

Som så många andra hammarpatroner kom han som ägare till Lotorps bruk i händerna på sina förlagsmän, i detta fall borgare från Norrköping. I Bergmästarrelationen framgår att den första perioden av Lotorps bruk historia slutar, den de Flonska är över år 1720.

I början av 1700-talet sinade emellertid gruvan och bruksägaren fick Bergskollegi tillstånd att lägga ner masugnen och i dess ställe uppföra en knipphammare med två härdar för tillverkning "af Pannor, Skyfflar, Spadejern, Billar samt allehanda slags spijk".

Knipphammaren var i gång till 1742, då tillverkningen vid densamma av dåvarande ägaren, faktor Reef, omlades till gevärspipor, s.k. rörplåtar. Bruket omfattade hädanefter vid stora smedjan tvenne stångjärnshärdar med en hammare för tillverkning av stångjärn samt i lilla smedjan en ämneshärd med en hammare för tillverkning av rörplåtar. Rörplåthammaren ödelades i början av 1780-talet och på dess plats uppfördes år 1802 "et Manufactur Werk bestående af en knipphamare för en hjulstock och en ässia samt twänne spikhamrar för särskild stock och ässia at därwid färädla 400 skpd till knippjern och spik under detta bruks wanliga Stempel". Nästa tillökning av brukets produktion gjordes 1854, då två härdar från Djurshytte Bruk i Hällestad förflyttades till Lotorps stångjärnssmedja.

Lotorp hade sedan omkring 1780 ägts av Finspongs Styckebruk. När bruken köptes av brukspatron Ekman kom Lotorp att blomstra som aldrig förr. På 1850-talet ersattes det otidsenliga tysksmidet i stångjärnssmedjan med det betydligt rationellare lancashiresmidet. På 1854-1855 byggde Carl Ekman med egna medel den 7,5 km långa järnvägen mellan Finspong och Lotorp. Spårvidden var 0,891 m. De fyrhjuliga vagnarna drogs av hästar som var parvis förspända i tandem beroende på vagnens tyngd. Dessa beräknades kunna dra en last av 3-4 ton. Banan började i verkstäderna i Finspong och gick via lastkajen och magasinen vid Skutbosjön. Därefter en träbro över Finspångson väster om Auroratemplet. Vidare via Butbro, där det fanns både sågverk och hyvleri och på en träbro över Lotorpsån till Lotorp. Här gick ett spår till lastkaj vid ån, ett annat till gamla smältsmedjan och ett tredje till ångsågen som låg mittemot nuvarande badplatsen.

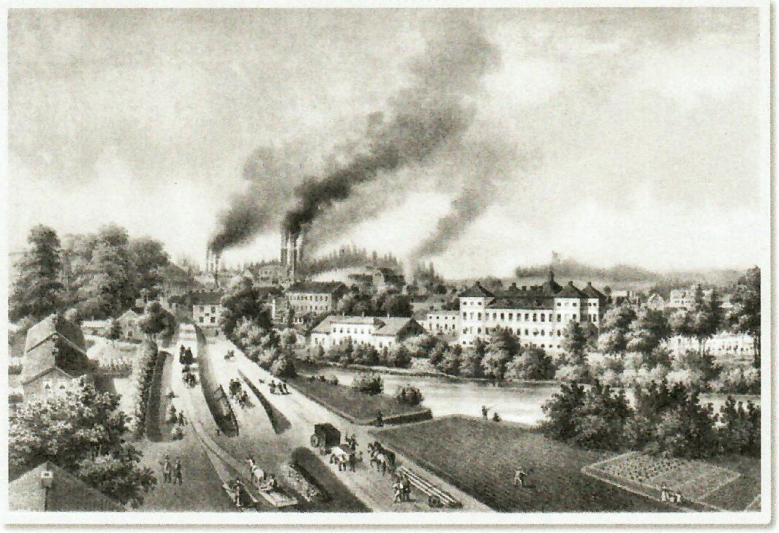

Bilden är efter en litografi från 1860-talet och visar hästbanan Finspångs bruk – Lotorp, en av de första banorna med 891 mm spårvidd (3 fot). På huvudspåret ner mot hamnen rullar en hävstångsbromsad vagn lastad med stångjärn. Bakom den kommer en kanonvagn förspänd med två hästar. På sidospåret väntar vagn med tackjärn.

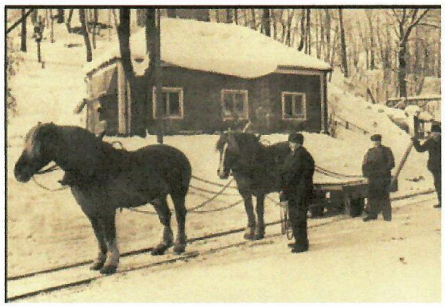

De 4-hjuliga vagnarna drogs av hästar som var parvis förspända och i tandem beroende på vagnens tyngd. Dessa beräknades kunna dra en last av 3-4

1874 beslutades att en ny lokjärnväg skulle byggas. Den gamla hästbanan revs och den nya lokjärnvägen byggdes på samma sträcka och samma standard som järnvägen Finspong-Pålsboda. Nya kraftigare broar byggdes över åarna. Lokjärnvägen tas i bruk 1876.

Nya godsvagnar anskaffades som tog 6 ton. Till Lotorp fraktades tackjärn, skrot, kalk, kvartssten och livsmedel, t.ex. silltunnor och sågat virke, bjälkar och plank. Det var en omfattande trafik och man körde tre resor om dagen med ett 20-tal vagnar efter loket.

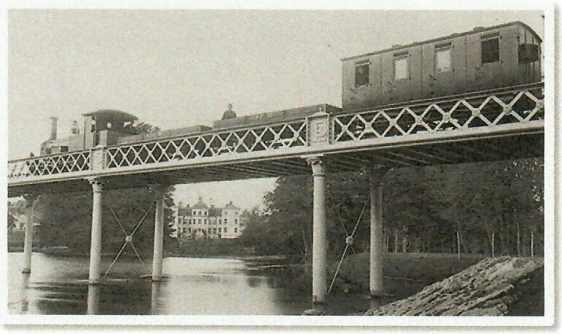

För godstrafiken på Finspong-Lotorps järnväg (FLJ) anskaffades år 1876 från Kristinehamns Mekaniska Verkstad loket "Lotorp" med tillverknings nummer 12. Ursprungligen hade loket rak skorsten utan gnistsläckare.

Bilden visar loket "Lotorp" med Carl Ekmans salongsvagn på den vackra Finspångsbron. Året är 1880 och i fonden syns Finspångs slott. Samtrafik fans med en ångbåtslinje på sjön Glan mellan Finspång och Fiskeby, senare Eksund när östra stam-banan öppnades för trafik.

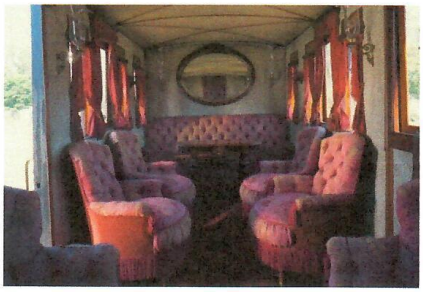

Carl Ekman införskaffade en personvagn. Vagnen var så dyrbart och tillika smakfullt inredd att det var svårt att ta ögonen ifrån den. Vagnen hade heltäckande mattor, gardiner, soffor och fåtöljer i tjocka tyger och på väggarna fanns speglar och fotogenlampor. Lokalpressen noterade att ingångsdörren var i smalaste laget. Det fanns korpulenta herrar, som fick tillbringa färden på vagnar med öppen plattform.

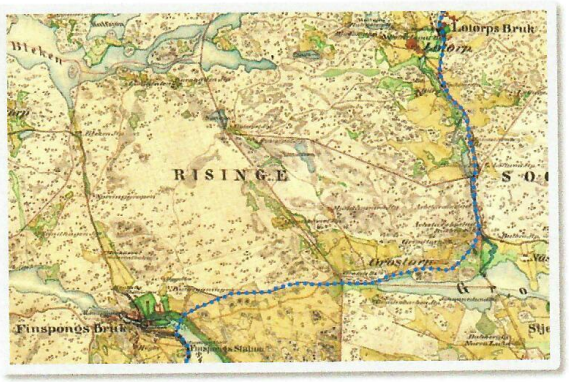

Karta över Finspång-Lotorps järnväg

Godståg på väg mot Finspång, till höger Lotorps gårds mjölkpall

Persontrafik

Persontrafik förekom inte på annat sätt än att ortsbefolkningen fick åka gratis i mån av utrymme och på egen risk på de öppna vagnarna. I Finspång hölls vid sekelskiftet torgdag varannan lördag. För att bereda husmödrarna och andra i Lotorp tillfälle att göra affärer på torget och i den handelsbod som fanns i Finspång ordnade bruket "Torgtåg" dessa dagar.

Lokföraren åkte från Lotorp före frukost med några öppna vagnar, där hugade passagerare fick placera sig. Tågen gick inte efter någon fastställd tidtabell utan föraren, som hade stor auktoritet på banan, bestämde när tåget skulle gå. I regel hade lokföraren med på tåget en eldare och minst två man som stod för bromsning, växling och smörjning.

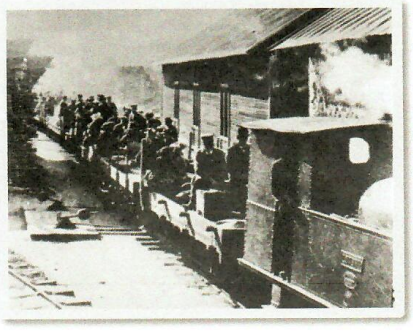

"Torgtåg" gör uppehåll i Butbro

Kungligt besök

1861 överraskade Carl XV, med sitt kungliga ekipage, besök i Finspång, med en "lusttur" på Lotorpsbanan. Persontrafik förekom annars inte men man fick på egen risk åka med i de öppna vagnarna. Detta förekom också på torgdagarna i Finspång, två gånger i månaden. Vid två tillfällen gick dock extratåg med vanliga personvagnar. Det ena var vid en välgörenhetsmatch i fotboll mellan två gubblag. Andra gången var vid "Barnens Dag" 1954. Detta tåg kallades "Bumerangen".

Utbyggnad

Redan 1867 hade byggts ett turbindrivet valsverk vid bruket. Kostnaden för anläggningen var 60000 riksdaler. Men stångjärnssmedjan, eller smältsmedjan som den kallades efter lancanshiremetodens införande, började att bli allt för trång och otidsenlig. Ekman beslutade sig då för att uppföra en ny smältsmedja. Den nya smältsmedjan till vilken också hörde en kanal byggdes 1876 och kostade 100000 kronor. Smedjan var en av Sveriges största och modernaste och innehöll tio lancashirehärdar, två vattendrivna hammare samt en ånghammare.

På 1880-talet började kanonerna att tillverkas av stål i stället för av gjutjärn. För denna tillverkning uppfördes två martinugnar samt stålgjuteri vid Lotorp och produktionen vid detta verk var snart uppe i 7000 ton årligen. Dessutom byggdes en ny stor manufaktursmedja för tillverkning av yxor, spett, släggor, stenborr m.m. År 1897 var det åter dags att utvidga bruket, då anlades en ånghammarsmedja med en stor ånghammare för smide av propeller- och vevaxlar m.fl. fartygsdelar.

24 cm Haubits.

En leverans från Lotorps martinverk, en kanon i stål, färdigställd i den nya verkstaden.

I början av 1900-talet byggdes smältsmedjan om och elektrifierades samtidigt som härdarna försågs med hjälpbrytningsmaskiner för att underlätta smältsmedernas tunga arbete. På den tiden sysselsatte Lotorps bruk omkring 250 arbetare, men bakslaget skulle snart komma. Lotorps Bruk drogs in i en kedja av affärstransaktioner som drabbade Finspångs Styckebruk under första årtiondet av 1900-talet. Tillverkningen började gå bakåt, stålgjuteriet lades ned och yxtillverkningen överflyttades till Finspång. På julafton 1915 stoppades smältsmedjan. Martinverket och ånghammarsmedjan arrenderades från 1916 av Kolsva Bruk. Men år 1919 nedlades även denna tillverkning varefter hamrarna vid Lotorp tystnade efter att ha dunkat i nära 300 år.

Lotorps järnbruk år 1900

Lotorpsbruket hade nu sin största omfattning någonsin och på bilden ses söderifrån till vänster ånghammarsmedjan, manufaktursmedjan, smältsmedjan och martinverket. Ytterligare till höger låg gjuteriet och närmast ån det stora kolhuset. Antalet anställda uppskattas till c:a 300 personer. På åkern framför bruket ligger numera Bruksvallen.

de Flon gör Lotorp känt

Det är ändå de här första hammarpatronerna de Flon som tillsammans med skickliga smeder gör Lotorps bruk känt för att tillverka ett gott järn. Det omdömet skulle komma att stå sig genom århundradena.

När Lotorps tid som järnbruk var slut, 1919, och brukets kvarvarande byggnader en dag inspekterades av representanter för Jernkontoret är det alltså ingen tillfällighet att en av de gamla smederna, litet låghalt men med en Lotorpssmeds obändighet, trängde sig in bland de höga herrarna, sträckte sig upp på sitt längsta ben och sa: "Dä ska jag säga er, Ni får aldrig den tåga i järnet mer!"

1893 besökte och studerade den kände uppfinnaren Alfred Nobel Lotorps bruk för att se om han kunde göra en nyetablering här. Han ämnade satsa pengar i en framtidsindustri. Han bedömde dock att utrustningen i verkstäderna var omodern och anläggningarna var gamla och slitna så han valde en helt ny miljö och tecknade i stället kontrakt med AB Bofors. Det hade kunnat bli en revolutionerande utveckling "om inte om varit". Då hade Bofors legat i Lotorp och kanske "Nobelmiddagar" ägt rum på Finspångs slott.

I äldre tider kallades verken järnverk av vilka många etablerades i Sverige under 1600-talet. Det saknades kunskap att förädla tackjärnet, varför Gustav Vasa lät inkalla ämbetsmän och smeder från utlandet. Genom sina landsmän från Nederländerna, bröderna De Besche, fick Louis De Geer närmare kännedom om Sveriges stora naturliga rikedomar. Gustav II Adolf gjorde allt för att locka De Geer till Sverige. Han anlände 1627 och har kallats för "den svenska industrins fader" Vid bruken kunde också tillverkas klippjärn, spik och svartsmide och hammaren uppkallades efter typen av produkter som tillverkades: hammarsmedja, stångjärnshammare, knippsmedja och spiksmedja. Den smed som arbetade där kallades hammarsmed.

Brukens produktion reglerades av privilegiebrev och berodde bland annat på tillgången på skog till kolning och strömt vatten. Järnbrukens ägare kallades brukspatroner eller bruksherrar. Brukssamhällen växte upp, allt eftersom man behövde arbetskraft. Den malmbaserade järntillverkningen har en masugn, hytta, för att reducera järnmalmen till tackjärn. Dessutom fanns valsverk, gjuterier och smed.

Minnestavla över Lotorps Bruk 1635-1919